

A Comparative Approach to the Quranic Story of “Moses and Khidr” and Tolstoy's Story of “The Godson”

Seyede Mohana Seyedaghaie Rezaie*

Farzad Baloo**

Abstract

1. Introduction

The East, as the cradle of human civilization, appeared more and more in the works of Russian thinkers and writers since the 1940s. The name of Lev Nikolayevich Tolstoy is also connected with the culture and philosophy of the East, and the influence of the philosophy of the East on the formation of his worldview is very great. He considered the oriental way of life, the peacefulness and hard work of his people, and the cultural heritage of the Orient as the saviors of humanity. Tolstoy's familiarity with Eastern culture and wisdom goes back to his teenage years, when he moved to Kazan, an ancient and Muslim city on the banks of the Volga River, at the age of thirteen, prepared to enter the Faculty of Philosophy, the Department of Arabic and Turkish Languages of Kazan University.

The young count learned Arabic and Turkish languages under the supervision of the great scientist Mirza Kazem Beyk, one of the first founders of Oriental studies in Russia. By studying Mirza Kazembeik's works (Persian literature, Iranian epic, and Iranian mythology from Ferdowsi's point of view), he got acquainted with Ferdowsi, Rumi, Saadi, Hafez, Jami, and other great Persian poets and literature.

By serving in the Caucasus and participating in the Crimean War, the young Tolstoy became more familiar with Islam, Eastern culture and the temperament of the Crimean Muslim Tatars, and he did not stop learning more about Eastern religions and wisdom until the end of his life. In this way, it can be said that Eastern religions, especially Islam and Islamic mysticism, have played a significant role in the formation of the author's intellectual and worldview.

Tolstoy, a great Russian writer, was well aware of the literary role of language in education. He used literature to explain moral, religious, philosophical issues, and the impact of his words and created works whose educational aspects are as rich and strong as his literary aspects. Tolstoy defined a new semiotic system by creating allegorical stories for audiences who were often deprived of reading and writing or had little benefit of knowledge. He sought to teach religious and moral concepts to the mass of people, especially children, with narrative, simple, and clear language.

2. Review of the Literature

Tolstoy's works were created in different genres, including novels, long and short stories, folk tales, etc. The audience of the works of this well-known writer and thinker was different strata of society, from children and teenagers to adults, from ordinary people to educated people and intellectuals. If it is mentioned, Tolstoy suffered a mental crisis in the 1970s, a crisis that ultimately led to the formation of a new worldview in the author's life and works, and religion and spirituality became

* Assistant Professor, Department of Russian Language, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Mazandaran University, Babolsar, Iran (Corresponding Author Email: m.rezaie@umz.ac.ir)

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Mazandaran University, Babolsar, Iran

the focal point of his works: he turned to create moral and instructive short stories in simple language and tried to create works for common readers. Tolstoy, as a teacher at Yasnaya Polyana School, dealt directly with children and attached great importance to their education. He believed that teaching with the help of epic and historical stories, allegorical stories, and stories taken from legends and popular culture, songs, and stories is far more efficient than teaching with the help of common scientific sources. Also, he was of the opinion that, to educate the common people, it is necessary to have books with a lot of content, which should have a simple language, and that great literary works belong to the educated stratum of the society and are not useful for the common people. It should be noted that the emergence of this type of Tolstoy's works was not only for the purpose of creating literature with simple and understandable language for the common people, but he wanted to convey his worldview and beliefs and tell people about the meaning of life. He believed that the most important duty of a writer is to teach the right way of life. Tolstoy's folk stories were created between 1880-1890. These short religious-philosophical stories have signs of allegory, legend, admonition, story, and anecdote.

The story of '*the godson*' (Крестник) can be classified under folk stories and in the genre of allegorical instructive stories. Tolstoy wrote this story in 1886. He started writing, but the audit did not issue permission to publish this work as an independent book, and in a letter to the publisher, he called it "the most anti-God work". Finally, in 1906 AD, he succeeded in obtaining permission to publish the work '*Posrednik*' (Посредник).

The Qur'an, as a religious book and a true guide for mankind, contains many instructive stories and anecdotes. The story of 'Moses and Khidr' is one of the wonderful and mysterious stories of *the Qur'an* and it is mentioned in Surah Kahf, verses 60-82. Human wisdom is hidden in the story of 'Moses and Khidr' about the external and internal aspects and destinies of this world, and the philosophy of creation is in line with Tolstoy's religious and moral thoughts. Therefore, knowing that the author is familiar with *the Qur'an* and has even mastered it, it is possible that the wonderful story of 'Moses and Khidr' in *the Qur'an* is one of the sources of inspiration for the author in creating this work. In the following, we will examine the stories '*the Godson*' and 'Moses and Khidr' in terms of their structure and content.

3. Methodology

In this descriptive-adaptive study, we examine the quranic story 'Moses and Khidr' and Tolstoy's '*the Godson*' story in Surah Kahf from *the Qur'an*. By delving into the structural and content elements of these two stories, we find remarkable similarities that cannot be considered coincidences. In this research, we try to answer three research questions: 1) Can these similarities be considered proof of Tolstoy's influence from Islam and the Quran? 2) What truth do these similarities come from centuries of time and cultural differences? 3) Can we come to the conclusion that the spirit of truth is a constant thing and has found a different form and language only in the eyes of each nation?

4. Results

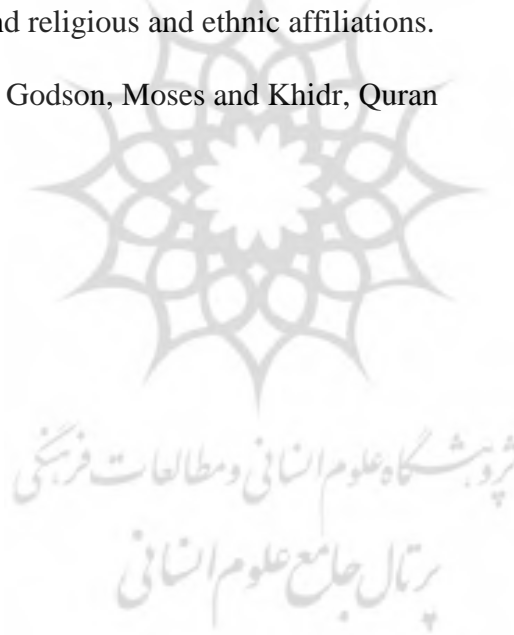
With a comparative approach to the Quranic story 'Moses and Khidr' and Tolstoy's '*the Godson*', we reach remarkable similarities in terms of structure and content: 1)

the central existence of the guide (first the godfather and then the deserter of the world in the story of *'the Godson'* and the Lord and Khedr in the story of *'Moses and Khidr'*), 2) the existence of allegorical income (the story of the bear and its cubs in the story of *'the Godson'* and the story of the fish coming back to life in the story of *'Moses and Khidr'*), 3) three events that are unfair on the surface and force the disciple (adopted son/ Moses) to break the covenant and do prohibitions, and 4) interpretation of the wisdom of those events by the mentor (adopted father/ Khidr).

A similar message is also hidden in the heart of both stories, that the fate of this world is not incalculable, and knowing the mystery that is covered by wisdom and expediency on people requires a special ability and capacity. Both stories invite their audience to patience, inaction, submission and satisfaction, and unquestioning following of the mentor. Therefore, by putting these two stories together and examining them, we reach almost identical and similar results, a similarity that helps us to answer the question raised in the introduction with more certainty.

Tolstoy was most likely influenced by the Quranic story *'Moses and Khidr'* in creating this story. He benefited from other religions and rituals, especially Islam, and was constantly searching and accepting for knowing the truth, and avoided dogma, religious fanaticism, and belonging to a religion and culture. By comparing these two stories, we realized that the truth is a constant issue and continues to live beyond time and place and religious and ethnic affiliations.

Keywords: Tolstoy, The Godson, Moses and Khidr, Quran



نشریه علمی

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)

سال پانزدهم، شماره دوم، پیاپی ۴۷، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ص ۲۱۱-۲۲۶

Doi: 10.22108/JPLL.2022.128931.1620

نگاهی تطبیقی به داستان قرآنی «موسی و خضر» و داستان «پسر خوانده» از لف تالستوی

سیده مهنا سیدآقایی رضایی،* فرزاد بالو**

چکیده

بیان مسئله: لف تالستوی، فیلسوف، متفکر دینی و نویسنده روسی، از چهره‌های برجسته در ادبیات داستانی جهان است. او در آفرینش آثار خود از دستاوردهای فرهنگی ملل مختلف، به‌ویژه مشرق‌زمین و آموزه‌های اسلامی بهره گرفته است. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد تالستوی در خلق داستان معروف «پسر خوانده»، از داستان قرآنی «موسی و خضر» تأثیر پذیرفته است. **روش:** نویسندگان در این پژوهش می‌کوشند با روش توصیفی - تطبیقی، تأثیرپذیری تالستوی را در آفرینش داستان «پسر خوانده» از داستان قرآنی «موسی و خضر» بررسی کنند.

یافته‌ها و نتایج: میان این دو داستان یادشده، چه از نظر ساختاری و چه محتوایی شباهت‌های عمده‌ای دیده می‌شود: در هر دو داستان شخصیت‌های اصلی نمادین هستند و در نقش مرشد (پدر خوانده، تارک دنیا/ خدا، خضر) و مرید (پسر خوانده/ موسی) ظاهر می‌شوند؛ خواننده شاهد درآمدهای تمثیلی بر متن اصلی داستان‌ها و رویدادهای سه‌گانه‌ای است که در ظاهر ناعادلانه و غیراخلاقی است و اعتراض پسر خوانده/ موسی را به همراه دارد؛ اما با رمزگشایی پدر خوانده/ خضر حقیقت نهفته در ورای این رویدادها آشکار می‌شود و اینچنین به مخاطبین خود می‌آموزند که انسان به مقدرات الهی آگاه نیست؛ بنابراین نباید در جایگاه خدایی بشیند و قضاوت کند و در جریان طبیعی حوادث دست برد؛ بلکه باید به خدا توکل کند و تسلیم تقدیر الهی باشد.

واژه‌های کلیدی

تالستوی؛ پسر خوانده؛ موسی و خضر؛ قرآن

* استادیار گروه زبان روسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول)، m.rezaie@umz.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، f.baloo@umz.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۳/۰۹

2476-3292/ © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License

(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)



۱- مقدمه و بیان مسئله

شرق، مهد تمدن بشری، از سال‌های چهل قرن نوزدهم در آثار اندیشمندان و ادیبان روسی جلوه بیشتری یافت. نام لف نیکالایویچ تالستوی نیز با فرهنگ و فلسفه شرق پیوند خورده و تأثیر فلسفه مشرق زمین بر شکل‌گیری جهان‌بینی وی بس سترگ است. او سبک و شیوه زندگی شرقی، صلح‌جویی و سخت‌کوشی مردمانش و میراث فرهنگی مشرق‌زمین را ناجی بشریت می‌دانست. آشنایی تالستوی با فرهنگ و حکمت شرقی به سال‌های نوجوانی‌اش برمی‌گردد؛ زمانی که در سیزده سالگی به قازان، شهری باستانی و مسلمان‌نشین در کرانه رود ولگا کوچید تا برای ورود به دانشکده فلسفه، بخش زبان‌های عربی - ترکی دانشگاه قازان، خود را آماده کند. کنت جوان زبان‌های عربی و ترکی را زیر نظر دانشمند بزرگ میرزا کاظم بیگ، یکی از نخستین بنیان‌گذاران شرق‌شناسی در روسیه، آموخت. او با مطالعه آثار میرزا کاظم بیگ (ادبیات فارسی، حماسه ایرانی، اسطوره‌شناسی ایرانی از نظرگاه فردوسی) با فردوسی، مولوی، سعدی، حافظ، جامی و دیگر بزرگان شعر و ادب پارسی آشنا شد (Самадова, 1999: 9). تالستوی جوان با خدمت در قفقاز و شرکت در جنگ کریمه، با اسلام و فرهنگ شرقی و خلق و خوی تاتارهای مسلمان کریمه بیشتر آشنا شد و تا پایان عمر از شناخت و تأمل بیشتر و خوشه‌چینی از مذاهب و حکمت‌های شرقی دست نکشید؛ بدین ترتیب، می‌توان گفت آیین‌ها و مذاهب شرقی، به ویژه اسلام و عرفان اسلامی در شکل‌گیری آبخورهای فکری و جهان‌بینی نویسنده نقش بسیار پررنگی داشته است.

تالستوی، نویسنده بزرگ روسی، به نقش ادبی زبان در تعلیم و تربیت به‌خوبی آگاه بود. او برای تشریح مسائل اخلاقی، دینی، فلسفی و تأثیرگذاری کلام خود، از ادبیات بهره گرفت و آثاری آفرید که جنبه‌های تعلیمی آن همانند جنبه‌های ادبی‌شان، پرمایه و قوی هستند. تالستوی با خلق داستان‌های تمثیلی برای مخاطبانی که غالباً از سواد خواندن و نوشتن محروم بودند و یا بهره‌اندکی از دانش داشتند، نظام نشانه‌شناسی جدیدی تعریف کرد. او در پی آن بود تا مفاهیم دینی و اخلاقی را با زبان روایی، ساده و روشن به توده مردم، به‌ویژه کودکان بیاموزد.

در این مقاله با تکیه بر روش توصیفی - تطبیقی، به بررسی داستانی از تالستوی با عنوان «پسر خوانده» و داستان «موسی و خضر» در سوره کهف از قرآن کریم پرداخته می‌شود. با جست‌وجو در عناصر ساختاری و محتوایی این دو داستان، به شباهت‌های تأمل‌برانگیزی دست می‌یابیم که نمی‌توان آنها را چندان تصادفی دانست. در این پژوهش می‌کوشیم به این پرسش‌ها پاسخ دهیم: آیا می‌توان این شباهت‌ها را دلیلی بر تأثیرپذیری تالستوی از اسلام و قرآن دانست؟ این شباهت‌ها که از پی‌قرن‌ها فاصله زمانی و تفاوت‌ها فرهنگی می‌آید، گویای کدام حقیقت است؟ آیا می‌توان به این نتیجه رسید که روح حقیقت امری ثابت است و تنها در نزد هر ملت، شکل و زبانی متفاوت یافته است؟

۱-۱ پیشینه پژوهش

نویسندگان با بررسی‌های انجام‌شده پی بردند پژوهشی با محوریت مقاله حاضر انجام نشده؛ اما در آثار زیر موضوع تأثیرپذیری تالستوی از مشرق‌زمین، اسلام، آموزه‌ها و عرفان اسلامی و قرآن بررسی شده است:

(۱) مقاله‌ای با عنوان «بررسی داستان پسر تعمیدی اثر لف تالستوی از منظر آموزه‌های عرفانی - اسلامی» به قلم جان‌اله کریمی، مرضیه یحیی‌پور و رؤیا غلامعلی شاهی. نویسندگان در این مقاله کوشیده‌اند با مقایسه داستان «پسر تعمیدی» با ادبیات و عرفان ایرانی - اسلامی وجوه مشترکی بیابند و تأثیرپذیری تالستوی از داستان‌های قرآنی و آموزه‌های عرفانی را آشکار کنند. پژوهشگران با بررسی این اثر به این نتیجه رسیده‌اند آنچه دغدغه نویسنده بزرگ روسی بوده، قرن‌ها پیش

در آثار ادبی ایران جایگاه والایی داشته و پند بسیاری از شاعران بزرگ فارسی‌زبان بوده است (کریمی، یحیی‌پور، غلامعلی شاهی، ۱۳۹۶).

۲) مقاله‌ای با عنوان «گوشه‌هایی از دیدگاه‌های لف نیکالایویچ تالستوی درباره اسلام» به قلم مرضیه یحیی‌پور. نویسنده در این پژوهش به بررسی تأثیر قرآن، اسلام و فرهنگ ایرانی بر نویسندگان روسی، به‌ویژه لف تالستوی پرداخته است (یحیی‌پور، ۱۳۷۸).

۳) مقاله‌ای با عنوان «سیمای اسلام و پیامبر اکرم (ص) در آثار نویسندگان بزرگ روس» (۱۳۸۵) به قلم مرضیه یحیی‌پور. محقق در این پژوهش به بررسی مفاهیم قرآنی و سیمای پیامبر اسلام (ص) در آثار نویسندگان برجسته‌ای مانند فیودور داستایفسکی، لف تالستوی و ایوان بونین پرداخته و دلایل علاقه این نویسندگان به قرآن و پیامبر را بررسی کرده است. به باور مؤلف، آنچه توجه ادیبان روسی را به اسلام جلب کرد، افزون بر برخی مسافرت‌ها به ممالک اسلامی، آشنایی آنان با قرآن و سخنان پیامبر و مطالب ادبی رایج در قرن نوزده بود. نویسندگان روس بیشتر تحت تأثیر مضامین اخلاقی در قرآن و سخنان پیامبر بوده‌اند و این حقایق را در آثار و گفته‌های خویش منعکس کرده‌اند (یحیی‌پور، ۱۳۸۵).

۴) کتابی با عنوان تأثیر فرهنگ اسلامی بر ادبیات روسیه از مکارم الغمری. در فصل ششم این کتاب و در ذیل عنوان «تأثیر قرآن و احادیث پیامبر (ص) بر اندیشه و آثار تالستوی» در چهار صفحه و به‌صورت گذرا، تنها اشاره‌هایی به سخنان حکیمانه پیامبر اسلام شده است؛ اما به‌طور مصداقی از تأثیر آموزه‌های قرآنی در نوشته‌های تالستوی سخنی به میان نیامده است (المغری، ۱۳۷۸).

۲- تأثیر قرآن و آموزه‌های اسلامی در شکل‌گیری جهان‌بینی لف تالستوی

تالستوی پژوهان از دو دوره فکری در جهان‌بینی نویسنده سخن می‌گویند و مرز بین این دو دوره را رمان جاودانه‌اش، *آنا کارنیا* (۱۸۷۲-۱۸۷۷) می‌دانند؛ چنانکه آثار بعدی وی، از رنگ‌وبوی مذهبی، فلسفی و اخلاقی بیشتری برخوردار بوده و گویای تحول درونی نویسنده است (یحیی‌پور، ۱۳۷۹: ۱۹). تالستوی در سال‌های پایانی دهه هفتاد با دچار شدن به بحران درونی، معنویت و مذهب به اصل و بنیان در جهان‌بینی‌اش بدل شد و اندرزهای اخلاقی و فلسفی‌اش به کمال خود رسید. در آثاری مانند *اعترافات* (Исповедь)، پس چه باید کرد؟ (? Так что же нам делать?) و به چه معتقدم؟ (В чём моя вера?) نویسنده با سختگیری هرچه تمام‌تر، نظم حاکم را به باد انتقاد گرفت و وجود حکومت، دارایی و مالکیت، استثمار، کلیسا، زندان‌ها و اعدام‌ها را نفی کرد؛ اما در عین حال، مخالف اعمال زور و مبارزه‌های انقلابی برای برهم‌ریختن نظم گذشته بود و عشق و ایمان را تنها سلاح برای مبارزه می‌دانست. تالستوی شخصیت آرمانی خود را در شکل یک دهقان ساده‌دل می‌دید و راه رستگاری بشر را در پرداختن به کار بدنی، پشت کردن به لذت‌های دنیوی و دوری از جامعه صنعتی می‌دانست (کریمی مطهر، ۱۳۸۸: ۳۷۸). او معتقد بود آدمی باید خیر و شر را با شکرگزاری یکسان از پروردگار پذیرا باشد؛ زیرا هرچه روی می‌دهد، خیر است. چنین اندیشه‌ای بیانگر فلسفه توکل است و تالستوی در آن سال‌ها به این اندیشه روی آورده بود (تراس، ۱۳۸۴: ۷۲۹). آثاری مانند *هنر چیست؟* (Что такое искусство?)، *ارباب و نوکر* (Хозяин и работник)، *حاجی مراد* (Хаджи-Мурат) و *پدر سرگی* (Отец Сергий) و مجموعه داستان‌های عامیانه تالستوی که در ژانر موعظه و تمثیل نگاشته شده‌اند، به این دوره از

زندگی او اختصاص دارند.

انس و الفت تالستوی با فرهنگ مشرق‌زمین، به‌ویژه اسلام، قرآن و سخنان پیامبر در شکل‌گیری آبشخورهای فکری و تکوین جهان‌بینی وی نقش بسزایی داشت؛ برای مثال، خاستگاه یکی از مهم‌ترین تأملات فلسفی - معنوی این متفکر بزرگ، یعنی «مقاومت منفی در برابر شر» را می‌توان در آیات قرآنی نیز دید. خداوند در آیه ۹۶ سوره مبارکه مؤمنون خطاب به پیامبر اسلام می‌فرماید: «ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ»؛ بدی را به بهترین روش دفع کن (در مقام انتقام و معامله‌به‌مثل مباش) ما به آنچه مخالفان توصیف می‌کنند، آگاه‌تریم. همچنین در آیه ۳۴ سوره فصلت می‌خوانیم: «وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ»؛ نیکی با بدی یکسان نیست؛ (بدی دیگران را) با شیوه بهتر (که نیکی است) دفع کن که این هنگام آن کس که میان تو و او دشمنی است، همچون دوست گرم می‌شود (و عداوتش نسبت به تو تمام می‌شود).

تالستوی کتابی با عنوان «سخنان حکیمانه محمد که در قرآن ذکر نشده؛ به کوشش و گردآوری ل. ن. تالستوی» (Изречения Магомета, не вошедшие в Коран. Избраны Л.Н. Толстым) دارد؛ در مقدمه‌اش ذکر شده است که احادیث گردآمده در این اثر برگرفته از کتابی با نام احادیث محمد (The sayings of Mahomet)، نوشته عبدالله سهروردی است. عبدالله سهروردی، فیلسوف و حقوق‌دان اهل کلکته و ناشر مجله نور جهان بود. سهروردی و تالستوی با یکدیگر مکاتبه و تبادل نظر می‌کردند و او در تاریخ ۳۱ اکتبر ۱۹۰۷ رساله احادیث محمد را ضمیمه نامه‌اش کرد؛ تالستوی در تاریخ ۱۱ نوامبر در دفترچه یادداشت خود از مطالعه این «کتاب جالب» سخن گفت و در ۲۰ نوامبر در پاسخ به نامه سهروردی نوشت: «کتاب را از نظر گذراندم و از آن در چاپ دوم کتابم «محفلی برای خواندن» (Круг чтения) استفاده می‌کنم؛ کتابی که در آن بسیاری از احادیث عمیق و معنوی پیامبر شما را گنجانده‌ام...». نوزده حدیث از کتاب سهروردی در کتاب برای هر روز (На каждый день) گنجانده و احادیث دیگر را س. د. نیکالایف (Николаев С. Д.) از انگلیسی به روسی ترجمه کرد و در نهایت با عنوان «سخنان حکیمانه محمد که در قرآن ذکر نشده؛ به کوشش و گردآوری ل. ن. تالستوی» در ۱۹۱۰ در مسکو منتشر شد. متأسفانه این کتاب چه در دوران تزاری و چه در دوران شوروی تجدید چاپ نشد.

اشراف تالستوی بر آموزه‌های اسلامی و سخنان پیامبر تا آنجا بود که در نگاهی اجتهادی چنین می‌گوید: «تعدادی از احادیث در ترمینولوژی اسلامی جای ندارند و براساس منطق و تفکر نمی‌توانند صحیح باشند» (تولستوی، ۱۳۸۸: ۳۰). چنین اظهارنظری بیانگر آن است که تالستوی با اسلام و کتاب دینی مسلمانان به‌خوبی آشنا بوده است؛ در غیر این صورت چگونه می‌توانست احادیث غیرمستند را تشخیص دهد. حتی در پاره‌ای از نوشته‌ها به گرایش تالستوی به یکی از فرقه‌های صوفیه (طریقت نقشبندیه) نیز سخن رفته است (همان).

۳- از داستان «پسر خوانده» تالستوی تا داستان «موسی و خضر» در قرآن کریم

آثار تالستوی در ژانرهای مختلف، اعم از رمان، داستان‌های بلند و کوتاه و قصه‌های عامیانه و... آفریده شده‌اند. مخاطبان آثار این نویسنده و متفکر سرشناس، قشرهای مختلف جامعه بودند؛ از کودکان و نوجوانان گرفته تا بزرگسالان، از افراد عامی، تا تحصیل کرده‌ها و روشنفکران. چنانکه بیان شد، تالستوی در سال‌های هفتاد قرن بیستم دچار بحران روحی شد؛

بحرانی که سرانجام به شکل‌گیری جهان‌بینی جدیدی در زندگی و آثار نویسنده انجامید و مذهب و معنویت نقطه ثقل آثارش شد: او به خلق داستان‌های کوتاه اخلاقی و پندآموز با زبانی ساده روی آورد و کوشید آثاری برای خوانندگان عامی بیافریند. تالستوی در مرتبه معلم در مدرسه یاسنایا پالیانا به‌طور مستقیم با کودکان سروکار داشت و به تعلیم و تربیت‌شان بسیار اهمیت می‌داد. او معتقد بود آموزش با کمک داستان‌های حماسی و تاریخی، داستان‌های تمثیلی و داستان‌های برگرفته از افسانه‌ها و فرهنگ عامه، ترانه‌ها و قصه‌ها، به مراتب کارآمدتر از آموزش با کمک منابع علمی رایج است. همچنین بر این باور بود که برای آموزش عوام نیاز به کتاب‌های پرمحتوایی است که زبانی ساده داشته باشند و آثار ادبی فاخر به قشر تحصیل‌کرده جامعه تعلق دارد و برای مردمان عامی کارایی ندارد (Половкин, 1957: 11). گفتنی است ظهور این دست از آثار تالستوی تنها به‌منظور خلق ادبیاتی با زبان ساده و فهمیدنی برای عوام نبود؛ بلکه او می‌خواست از این طریق جهان‌بینی و باورهایش را منتقل کند و از معنای زندگی برای مردم بگوید. او معتقد بود مهم‌ترین وظیفه یک نویسنده، آموزش راه درست زندگی است.

داستان‌های عامیانه تالستوی در فاصله زمانی ۱۸۹۰-۱۸۸۰ آفریده شدند. این داستان‌های کوتاه دینی - فلسفی در خود نشانه‌هایی از تمثیل، افسانه، اندرز، قصه و حکایت دارند. گفتنی است که پژوهشگران و تالستوی‌پژوهان در رابطه با ماهیت ژانری داستان‌های این دوره از زندگی نویسنده، به نظر واحدی نرسیدند. به اعتقاد و. لیشوا (В. Лещева)، این آثار بیشتر از آنکه در ژانر داستان باشند، حکایات پندآموز تمثیلی (притча) و یا موعظه (поучение) هستند. این پژوهشگر ژانر داستان‌های عامیانه تالستوی را تلفیقی از آثار فولکلور روسی و ادبیات روسیه باستان می‌داند. به نظر او، تالستوی در داستان‌هایش زندگی دنیوی را با زندگی آسمانی و نیروهای مافوق طبیعی درهم آمیخت و برای به تصویر کشیدن دنیای آرمانی‌اش از مؤلفه‌های ادبیات باستانی بهره جست؛ مؤلفه‌هایی از قبیل پند و اندرز، افسانه، جادو، شخصیت‌های اهریمنی، زبان ویژه و نقل قول از متون مقدس (Лещева, 2015).

داستان «پسرخوانده» (Крестник) را می‌توان در ذیل داستان‌های عامیانه و در ژانر حکایات پندآموز تمثیلی طبقه‌بندی کرد. تالستوی این داستان را در ۱۸۸۶ به رشته تحریر درآورد؛ اما ممیزی اجازه چاپ این اثر را به‌صورت کتابی مستقل صادر نکرد و در نامه‌ای به ناشر، از آن به عنوان «ضدخدایی‌ترین اثر» نام برد. در نهایت انتشارات «واسطه» (Посредник) در سال ۱۹۰۶ م. موفق به دریافت مجوز برای نشر این اثر شد.

انسان از دیرباز دوست‌دار قصه بوده و با آن خو گرفته است؛ قصه‌سرایان بزرگ با کمک قصه‌ها، حکایت‌ها، روایت‌ها، متل‌ها و... حکمت‌ها و اندرزهای بسیاری به انسان‌ها آموخته‌اند. قرآن نیز در جایگاه کتاب دینی و راهنمای راستین بشر، دربردارنده قصص و حکایات پندآموز بسیاری است. ماجرای «موسی و خضر» یکی از داستان‌های شگفت‌انگیز و رازناک قرآن است که در سوره کهف آیات ۶۰-۸۲ به آن اشاره شده است. حکمت بشری نهفته در داستان «موسی و خضر» در باب ظاهر و باطن و مقدرات این عالم و فلسفه آفرینش با اندیشه‌های دینی - اخلاقی تالستوی همسوست؛ بنابراین، با علم بر اینکه نویسنده با قرآن آشنا و حتی بر آن تسلط کافی داشته، محتمل است که حکایت شگفت‌انگیز «موسی و خضر» در قرآن یکی از چشمه‌های الهام نویسنده در خلق این اثر باشد. در ادامه، داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر» را از نظر ساختاری و محتوایی دقیق‌تر بررسی خواهیم کرد.

۴- خلاصه داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر»

پدرخوانده رهگذری ناشناس است که می‌پذیرد پدر تعمیدی نوزادی تنگدست شود. بعد از مراسم غسل تعمید دیگر کسی او را نمی‌بیند. پسرخوانده در یازده سالگی به جست‌وجوی پدرخوانده‌اش می‌رود. در راه او را می‌بیند و نشانی خانه‌اش را می‌پرسد. پدرخوانده می‌گوید به سوی شرق حرکت کند؛ از جنگل بگذرد؛ در دشت کمی بنشیند و اطراف را نظاره کند؛ خانه‌اش آن سوی جنگل است؛ عمارتی با سقف طلا. پسرخوانده فرمان پدرخوانده را اطاعت می‌کند. در دشت ماجرای ماده‌خرس و توله‌هایش نظرش را جلب می‌کند. به عمارت پدرخوانده که می‌رسد، خود را غرق در تنعم می‌یابد. سی سال از زندگی‌اش با خوشی در قصر می‌گذرد؛ تا اینکه روزی وسوسه می‌شود و به اتاق ممنوعه می‌رود؛ روی تخت میان اتاق می‌نشیند و عصای سلطنتی را به دست می‌گیرد. با این کار دیوارهای سرسرا فرومی‌ریزد و او قادر به دیدن تمام عالم می‌شود: مزرعه پدرش، خانه مادرخوانده‌اش و کلبه مادرش. او بدون شکیبایی در جریان امور دخالت می‌کند؛ امری که در نهایت موجب خشم پدرخوانده و رانده‌شدنش می‌شود. پدرخوانده به او فرصتی سی‌ساله می‌دهد تا در دنیا بگردد، بیاموزد و بیاموزاند و برای منزّه کردن روح خود و رهایی از کفاره گناهانش، اوامر «تارک دنیا» را بی چون و چرا بپذیرد.

در داستان «موسی و خضر»، موسی مأمور شد تا برای فراگرفتن علوم به جست‌وجوی بنده‌ای از بندگان خدا برآید که به او رحمت و علم الهی ارزانی شده است (بنابه برخی از روایات، آن عبد صالح، خضر است). موسی به همراه یوشع، یکی از یارانش، به سوی جایگاه خضر به راه افتادند. پس از آنکه دیدار میسر شد، موسی از خضر تقاضا کرد تا او را به مریدی و همراهی بپذیرد؛ اما خضر تقاضایش را رد کرد؛ زیرا در او قابلیت و شکیبایی لازم را ندید. سرانجام خضر موسی را به شاگردی و مصاحبت خود پذیرفت؛ اما به شرط آنکه درباره رفتار و اعمالش هیچ نپرسد. حال آنکه موسی بر سر شرط خود نماند و این موجب شد خضر او را از خود براند.

۴-۱ شخصیت‌ها در داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر»

در داستان «پسرخوانده»، شخصیت‌های اصلی پسرخوانده، پدرخوانده و تارک دنیا هستند (در تمام طول داستان با همین عنوان از آنها یاد می‌شود) و پدر و مادر پسرخوانده، مادرخوانده، واسیلی کودریشوف، دهقانان، راهزن و... شخصیت‌های فرعی داستان به شمار می‌روند. در داستان «موسی و خضر»، موسی، عبد صالح (خضر) و فتاه (یوشع بن نون) شخصیت‌های اصلی و غلام و ساکنان کشتی و... شخصیت‌های فرعی داستان هستند. در این دو داستان، تارک دنیا و خضر نماد انبیا و اولیای الهی‌اند که از تجلیات آفاقی و انفسی خداوندی خبر می‌دهند و پسرخوانده و موسی نماد انسان‌هایی هستند که هنوز شایستگی و قابلیت روحی لازم را پیدا نکرده‌اند؛ با این حال سر آن دارند تا از اسرار حاکم بر هستی آگاه شوند و از آن برای سامان‌بخشیدن به اوضاع به گمان خویش ناعادلانه دنیا بهره گیرند.^۲

در داستان تالستوی، در بخش نخست، پدرخوانده و در بخش دوم، تارک دنیا راهنمایان راستین هستند. تالستوی عمیقاً بر این باور بود که برای وصول به سعادت واقعی باید از مرشد و راهنما پیروی کرد. اشتفان تسوایگ به این دیدگاه تالستوی اشاره می‌کند: «برای کسب ایمان و عقیده باید به کسی مراجعه کرد که دارای ایمان و عقیده‌ای راستین باشد» (تسوایگ، ۱۳۷۰: ۱۱۷).

در قرآن و مجموعه تفاسیر آمده است که خضر صاحب علم لدنی و آگاه بر غوامض اسرار الهی بود. منظور از علم لدنی، بنابه تفسیر آیه «وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا» علم غیبی است که دیگران از آن آگاهی ندارند؛ بنابراین، خضر در نقش

مراد، و موسی در نقش مرید ظاهر می‌شود و داستان برپایه این رابطه گسترش می‌یابد. گفتنی است که تفسیر رابطه خضر و موسی برپایه رابطه مراد و مریدی، تفسیری رایج در غالب متون عرفانی است.

شخصیت‌های اصلی و فرعی در هر دو داستان، تمثیلی و نمادین و نماینده طیف‌های مختلفی هستند. تارک دنیا و خضر در نقش دانای کل، راهنمایانی مشفق‌اند؛ کسانی که راهی به دهی برده‌اند و به رمز و راز حاکم بر این عالم دست یازیده‌اند؛ پسرخوانده و موسی، نماد انسان‌هایی هستند که در آغاز راه‌اند و هنوز در ظواهر امور این عالم سیر می‌کنند و برای وقوف بر آنچه در ورای پرده هستی است، نیازمند به راهنما و مرشداند. از منظر عناصر داستانی، پسرخوانده و موسی در زمره شخصیت‌های پویا قرار می‌گیرند که خود، عقاید و جهان‌بینی‌شان در طول داستان دگرگون می‌شود (میرصادقی، ۱۳۸۰: ۹۴).

پس از آنکه پسرخوانده به تدبیر پدرخوانده از حقایق نهفته در پس رویدادهای سه‌گانه خبردار شد، به اشتباهات خود پی برد و کفاره گناهان خود و راهزن را بی چون و چرا گردن گرفت. رانده شدن از قصر و زندگی دلپذیر نتیجه سرپیچی از امر خدا، خود را جای خدا نشانیدن و بدی را با بدی پاسخ دادن بود. حال برای کسب معرفت باید سفری طولانی در مسیر زندگی آغاز می‌کرد؛ چشم و گوش می‌گشود؛ می‌آموخت و می‌آموزانند. برای رهایی از بار گناه داوری‌های ناصوابش، این بار باید مطیع مرشدش، یعنی تارک دنیا می‌شد. پسرخوانده برای رسیدن به هدف مصمم بود؛ سختی‌ها را به جان خرید و موانع را پشت سر گذاشت. به تارک دنیا و درستی راهش ایمان داشت و تا پایان عمر به اندرز او عمل کرد: هر روز دهانش را با آب رودخانه پر و با آن، سه تکه گنده سوخته درخت سیب را آبیاری می‌کرد تا شکوفا شدند. قهرمان داستان ثابت کرد که هیچ‌کاری غیرممکن نیست و راه رسیدن به رستگاری و معرفت تحمل رنج است و مرگ و پیوستن به خدا نشانه بخشودگی و تنزه است.

از سوی دیگر، موسی هم پس از اعتراض‌ها و انتقادهایی که بر احوالات و رفتارهای خضر در خلال سه واقعه وارد کرد، با توضیح و تأویل خضر، از چرایی و ماهیت آن وقایع و رفتارها مطلع شد و به پندار ناصواب خود آگاه شد و اینچنین باب معرفت تازه‌ای بر او گشوده شد؛ اما به‌خاطر پایندنبودن به شرطی که با خضر بسته بود، مصاحبت و همراهی وی را از دست داد.

۴-۲ درآمدی تمثیلی در داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر»

در هر دو اثر، پیش از ورود به متن اصلی، با براعتی استهلال‌گونه روبه‌رو هستیم که درآمدی بر محتوا و مضمون اصلی داستان است. در داستان تالستوی، پدرخوانده نشانی خانه‌اش را به پسرخوانده داد و تأکید کرد «به دشت که رسیدی، بنشین. لحظه‌ای استراحت کن و اطراف را بنگر، بین چه روی می‌دهد...» (تولستوی، ۱۳۸۳: ۲۵۶-۲۵۸). در اینجا پیش از آنکه وارد بخش اصلی داستان شویم، پسرخوانده شاهد ماجرای پر رمز و راز و پندآموز است: گنده بلوطی را به وزن تقریبی سه پوت با طناب به شاخه کاجی بسته بودند، زیر گنده تشتی پر از عسل بود. ماده‌خرسی به همراه توله‌هایش به تشت نزدیک و مشغول خوردن عسل شدند؛ اما گنده معلق مزاحم بود. ماده‌خرس چندباری سعی کرد آن را دور کند؛ اما گنده هربار با سرعت بیشتری به‌جای اولش برگشت و درنهایت موجب آسیب به توله‌ها و هلاکت ماده‌خرس شد. پسرخوانده شاهد این ماجرا بود؛ اما خود به‌تنهایی نتوانست به حکمت نهفته در ورای ماجرا پی برد و از آن عبرت گیرد؛ بنابراین، خود خطای ماده‌خرس را تکرار کرد و تنها پس از رمزگشایی پدرخوانده، اصل و حقیقت ماجرا بر او آشکار

شد؛ ماده خرس و توله‌هایش می‌توانستند از زندگی و مواهبش بهره‌مند شوند، اگر در چیدمان به‌ظاهر ناصواب طبیعت دست نمی‌بردند و سازش‌گر می‌بودند و بدی را با بدی پاسخ نمی‌دادند؛ زیرا دفع شرّ و بدی با خشونت و معامله‌به‌مثل، تنها شرّ و بدی مضاعف می‌آفریند.

چنانکه ذکر آن رفت، پدرخوانده با طرح و انگیزه قلبی، پسر را به مشاهده و تأمل در احوال دنیا ترغیب کرد. او می‌خواست پسرخوانده با تأمل و تعمق در پیرامونش با قانون زندگی آشنا شود و بیاموزد که چگونه می‌توان با پاره‌ای از وقایع به‌ظاهر نامتعارف و خصمانه این عالم روبه‌رو شد؛ قضاوت نکرد و اراده و مشیت الهی را زیر سؤال نبرد؛ زیرا هیچ امری بی‌بهره از مصلحت و حکمت الهی نیست. به قول محمود شبستری:

جهان چون چشم و خط و خال و ابروست که هر چیزی به‌جای خویش نیکوست

داستان «موسی و خضر» نیز با این درآمد آغاز می‌شود: موسی و شاگردش به قصد دیدار خضر به راه افتادند. در محل تلاقی دو دریا، توقف و ماهی صید کردند؛ اما ناگهان دیدند که ماهی زنده شد؛ راهش را از صخره به‌سوی دریا پیش گرفت و خود را به آب رساند. موسی با مشاهده این اتفاق پی برد که این نقطه محل ملاقات او و خضر خواهد بود (کهف: ۶۰-۶۴).

میبدی در تفسیر کشف‌الأسرار در قالب حدیثی از ابن عباس به این ماجرا اشاره می‌کند:

«موسی از خداوند پرسید: بارخدا! از بندگان تو، که داناتر و علم‌وی تمام‌تر؟ گفت: آن کس که پیوسته علم آموزد و علم دیگران فرا علم خویش آرد تا مگر به کلمه‌ای در رسد که وی را در دین سود دارد و او را هدی افزاید. گفت: بارخدا! اگر از بندگان تو کسی از من داناترست، مرا بر وی رهنمون باش تا از او علم گیرم. گفت: ای موسی مرا بنده‌ای است از تو داناتر در مجمع‌البحرین، او را خضر گویند؛ برو علم از وی بیاموز و نشان آن است که ماهی مملح در ساحل بحر آنجا که صخره است، زنده شود؛ آنجا که ماهی زنده شود، او را طلب کن که او را بیابی. پس موسی و یوشع هر دو فرا راه بودند و ماهی‌ای مملح زاد را برداشتند» (میبدی، ۱۳۷۱: ۷۱۴).

میبدی در نوبت دوم، همسو با احادیث اسلامی و تفاسیر موجود، آن بنده را خضر می‌خواند و درباره هویت خضر یا خضر و لقبش نظریات مختلفی مطرح می‌کند (همان: ۷۱۵).

اینکه موسی و یوشع، صید خود را بر سر صخره گذاردند، اما صید فراموش شده، زنده شد و راه دریا پیش گرفت و بدان پیوست، می‌تواند متناظر با این واقعیت باشد که موسی در ملاقات با خضر باید آگاهی پیشین خود را فراموش می‌کرد و آن را به دریا می‌سپرد؛ زیرا دانش و آگاهی پیشین موسی متوقف در ظاهر هستی بود. او باید خود را به بینش و دانش خضر متصل کند (خود را به دریا برساند) و دانش خود را در آمیزش با دانش خضر، در اصطلاح صوفیه، بسط دهد (سجادی، ۱۳۷۰: ۳۵۳) و خود را از تلقی نابسامانی و تناقض در چینش نظام هستی رها کند؛ چنانکه میبدی دانش خضر را نه شکل متفاوتی از علم شریعت، بلکه ثمره درک و یگانگی حقیقی با آن می‌دانست (کیلر، ۱۳۹۴: ۳۰۹).

مولوی ماهی را در داستان «موسی و خضر» نماد هدایت معرفی می‌کند:

دل که دلبر دید، کی ماند تُرُش؟ بلبلی گل دید، کی ماند خُمُش؟
ماهی بریان ز آسبِ خضر زنده شد، در بحر گشت او مستقر

زمانی که انسان با فرد دوست‌داشتنی خود همنشین و مصاحب شود، نشاط و حیات یابد؛ برعکس معاشرت با افراد ناهمگن که دلمردگی زاید؛ چنانکه ماهی بریان نمک‌سود به محض تماس با آب حیات (به‌واسطه حضور خضر در آنجا) به‌طور معجزه‌آسایی زنده شد و راه دریا پیش گرفت (زمانی، ۱۳۷۹: ۶۹۴). در این داستان، چه ماهی را عنصری مادی به شمار آوریم و چه آن را تعبیری عرفانی و نمادین بدانیم، کلید اسرارآمیز، طلبی عرفانی است که به ملاقات مستقیم با خضر می‌انجامد (نتون، ۱۳۹۲: ۱۵).^۳

۳-۴ رویدادهای به‌ظاهر ناعادلانه و خلاف اخلاق در داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر»

در داستان تالستوی، پسرخوانده در قصر پدرخوانده ساکن شد و اجازه داشت از همه مواهب آنجا بهره‌مند شود. تنها یک منع وجود داشت: اتاق مهر و موم شده. زندگی در قصر به‌قدری شیرین و دلپذیر بود که او گذر زمان را هیچ حس نکرد. سی سال گذر عمر برای پسرخوانده به‌مثابه سه ساعت بود؛ اما وسوسه او را به‌سوی اتاق ممنوعه کشاند. درنهایت او از فرمان پدرخوانده سرپیچی کرد؛ پا در آن اتاق گذارد؛ در جایگاه خدایی نشست و بی‌آنکه بر اسرار هستی آگاه باشد، در روند سه رویداد به‌گمان خویش ناصواب دست برد و قصد اصلاح آنها را داشت؛ حال آنکه جز شر مضاعف چیزی نیافرید. خود نیز از بهشت برین رانده شد. به دستور پدرخوانده باید دوباره راه مشرق پیش گیرد و سی سال دیگر در دنیا طی طریق کند؛ اوامر تارک دنیا را اجرا کند تا بتواند خود را از بار گناهانش برهاند.

در داستان «موسی و خضر» نیز شاهد امری کم‌ویش مشابه هستیم؛ خضر پذیرفت که موسی در همراهی او باشد؛ با این شرط که هیچ مپرسد و شکیبایی کند تا خود در زمان مناسب از حقایق نهفته در نیات و اعمالش پرده بردارد. موسی نیز نتوانست به وعده خود متعهد بماند و زمانی که شاهد سه عمل به‌ظاهر ناپسند و ناعادلانه خضر بود، ندای پرسش‌های اعتراض آمیزش بلند شد.

۳-۴-۱ سه رویداد در داستان «پسرخوانده»

باری، پس از آنکه پسرخوانده از فرمان پدرخوانده سرپیچی کرد و وارد اتاق ممنوعه شد، همه دنیا را در برابر دیدگان خود دید. با خود گفت: (۱) بینم در خانه‌مان چه خبر است. محصول امسال خوب بوده است؟ مزرعه پدرش را دید. خواست تعداد بافه‌های گندم را بشمارد که ناگهان چشمش به واسیلی کودریشوف دزد افتاد که قصد دزدی از مزرعه پدرش را داشت. پسرخوانده خمشگین فریاد زد: «پدر دارند بافه‌ها را از مزرعه می‌دزدند». پدرش از خواب پرید و با خود گفت: «خواب دیدم بافه‌ها را می‌دزدند، بروم بینم چه خبر است». پدر واسیلی دزد را دید؛ هیاهو کرد و با دیگر روستاییان، مرد را کتک زدند، دست و پایش را بستند و به زندان بردند. (۲) پسرخوانده نگاهی به شهر انداخت؛ به خانه مادرخوانده‌اش که اکنون همسر بازرگانی بود. زن که خوابید، شوهرش برخاست و به دیدار معشوقه‌اش رفت. پسرخوانده فریاد زد: «بلند شو، بلند شو. شوهرت گمراه شده و از شیطان پیروی می‌کند». مادرخوانده از خواب پرید؛ لباس پوشید؛ شوهرش را پیدا کرد؛ معشوقه‌اش را کتک زد و شوهرش را به خانه بازگرداند. (۳) پسرخوانده مادرش را دید. زن در خواب بود که راهزنی وارد کلبه‌شان شد و سراغ صندوق‌شان رفت. مادرش از خواب بیدار شد و فریاد کشید. دزد تبر را بالا برد تا زن را بکشد. پسرخوانده بیش از این نتوانست تحمل کند، عصای سلطنتی را به‌سوی راهزن پرتاب کرد. عصا به شقیقه مرد خورد و او را به هلاکت رساند (تولستوی، ۱۳۸۳).

۳-۴-۲ سه رویداد در داستان «موسی و خضر»

خضر پذیرفت موسی در سفر پیش رو همراهی‌اش کند؛ البته با این شرط که در هیچ مسئله‌ای چون و چرا نکند. در طول سفر سه واقعه روی داد: (۱) موسی و خضر به راه افتادند و سوار کشتی شدند. خضر کشتی را سوراخ کرد. موسی گفت: «آیا آن را سوراخ کردی که اهلش را غرق کنی؟ به راستی مرتکب چه عمل بدی شدی» (کهف: ۷۱)؛ (۲) در ادامه راه، نوجوانی را دیدند و خضر او را کشت. موسی گفت: «آیا انسان بی گناهی را کشتی بی آنکه قتلی کرده باشد؟! به راستی کار منکر و زشتی انجام دادی» (همان: ۷۴)؛ (۳) سرانجام به روستایی رسیدند و از اهالی آنجا طلب غذا کردند؛ اما روستاییان از آن دو پذیرایی نکردند. با این وجود، خضر مانع از سقوط دیواری در آن روستا شد و بی‌مزد و اجرت آن را برپا داشت. موسی گفت: «دست کم در مقابل این کار، اجرتی می‌گرفتی!» (همان: ۷۷).

۴-۴ حکمت‌های نهفته در رویدادهای به‌ظاهر ناعادلانه و غیراخلاقی در داستان‌های «پسر خوانده» و «موسی و خضر»

در هر دو داستان با سه رویداد به‌ظاهر ناعادلانه و نامتعارف روبه‌رو هستیم که با اعتراض و کارشکنی قهرمانان داستان همراه می‌شود. در ادامه، پدرخوانده و خضر بر آن می‌شوند تا از اسرار آن سه رویداد به‌ظاهر ناعادلانه پرده بردارند. در داستان تالستوی، همین که پسرخوانده راهزن را با پرتاب عصا به قتل رساند، دیوارهای اتاق ممنوعه پدیدار شدند و سرسرا به همان صورت نخستینش درآمد. در باز و پدرخوانده وارد شد و پسرخوانده را تویخ کرد: «فرمانم را اطاعت نکردی. اولین خطایت: در ممنوعه را باز کردی؛ دومین خطایت: بر تخت نشستی و عصایم را برداشتی؛ و سومین خطایت: به میزان زیادی بر شرارت موجود در دنیا افزودی. اگر یک ساعت بیشتر اینجا بنشینی، نصف بشریت را به هلاکت می‌رسانی» (تولستوی، ۱۳۸۳: ۲۶۱). سپس پسرخوانده، حکمت وقایع را از زبان پدرخوانده شنید: (۱) «بین با پدرت چه کردی! واسیلی یک سال در زندان بود. حالا مرخص شده، اما بدی و جرمی نیست که یاد نگرفته باشد. دیگر درست شدنی نیست. نگاه کن، دو تا از اسب‌های پدرت را دزدیده و کاهدانش را آتش زده و تمام این بلاها را تو بر سر پدرت آوردی» (همان؛ ۲) «شوهر مادرخوانده‌ات را نگاه کن. یک سالی است که زنش را طلاق داده و چشمش دنبال زن‌های مردم است. معشوقه سابقش بیش از پیش سقوط کرده و مادرخوانده‌ات هم از غصه معتاد به الکل شده است. این بلایی است که بر سر مادرخوانده‌ات آوردی» (همان؛ ۳) پسرخوانده خانه‌اش را می‌بیند و مادرش را که برای گناهانش اشک می‌ریزد و آرزو می‌کند که ای کاش آن شب راهزن او را کشته بود و گناه هلاکتش بر گردن او سنگینی نمی‌کرد. پدرخوانده گفت: «این مرد ده نفر را به قتل رسانده بود و می‌بایست کفاره گناهانش را بدهد، اما تو با کشتن او گناهانش را بر گردن گرفتی» (همان).

در ادامه، پدرخوانده از ماجرای ماده‌خرس و توله‌هایش در جنگل یاد کرد و به پسرخوانده فهماند که او می‌توانست از این داستان درس عبرت بگیرد و مانند ماده‌خرس راه هلاکت را نییابد: «ماده‌خرس یک‌بار تنه بلوط را کنار زد؛ توله‌هایش آسیب دیدند؛ دوبار کنار زد، توله یک‌ساله‌اش را از دست داد؛ و برای بار سوم خودش را به کشتن داد. تو هم همین کار را کردی» (همان). سرانجام پسرخوانده از زندگی متنعّم در قصر و مصاحبت با پدرخوانده محروم شد و تمام عمرش را با شکیبایی صرف شناخت حقیقت زندگی و پوشش خطای گذشته‌اش کرد.

در داستان «موسی و خضر» پس از آنکه موسی سه بار عهدشکنی کرد، خضر اعلام کرد وقت جدایی فرارسیده است: «این [بار دیگر وقت] جدایی میان من و توست. به‌زودی تو را از تأویل آنچه که نتوانستی بر آن صبر کنی آگاه خواهم

ساخت» (کهف: ۷۸)؛ اما خضر پیش از جدایی، حقایق نهفته در پس اعمال سه گانه خود را برای موسی شرح داد: (۱) پادشاهی ظالم بود که کشتی‌های سالم را به زور غصب می‌کرد و من کشتی را معیوب کردم تا به آن توجه نکند؛ زیرا کشتی متعلق به گروهی مستمند و وسیله ارتزاق و امرار معاش آنان بود (همان: ۷۹)؛ (۲) آن نوجوان را کشتم، زیرا بیم آن می‌رفت، مادر و پدر باایمان خود را به طغیان و کفر وادار کنند... صلاح مادر و پدرش در مرگ وی بود (همان: ۸۰-۸۱)؛ (۳) و اما دیواری که آن را بی‌مزد و اجرت آباد کردم، از آن دو یتیم و زیر آن گنجی نهفته بود. خدا می‌خواست که این گنج را برای آنان حفظ کند (همان: ۸۲).

۴-۵ پیام داستان‌ها

داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر» پیام‌های پندآموز و نصایح اخلاقی در خود دارند؛ اینکه مقدرات این عالم بی‌حساب و کتاب نیست و حوادثی که در اطراف ما رخ می‌دهند، می‌توانند صورتی در ظاهر و حقیقتی در باطن داشته باشند؛ از این رو، هرگز نباید با بسنده کردن به صورت ظاهری رویدادها عجولانه قضاوت کرد؛ بلکه باید باطن حوادث را نیز در نظر داشت؛ شایسته نیست که بنده در جایگاه خدایی بنشیند و حکم کند؛ نشاید بدی را با بدی پاسخ گفت که شرّ مضاعف تولید می‌کند و در نهایت، راه توبه همواره باز است.

بر این اساس، آگاهی از رمز و رازی که بنابه مصلحتی و حکمتی بر آدمیان پوشیده است، قابلیت و ظرفیت ویژه‌ای می‌طلبد. چنانچه آدمی به آن کمال و پختگی روحی نرسیده باشد، درک پاره‌ای از مسائل برای او دشوار و ناممکن به نظر می‌رسد. مولانا در اشاره به داستان «موسی و خضر» می‌گوید:

سرّ غیب آن را سَزَد آموختن که زگفتن لب تواند دوختن

(مولوی، ۱۳۸۳: ۵۰۳)

تا بدانی که زیان جسم و مال سود جان باشد، ره‌اند از وبال

(همان: ۵۰۴)

تالستوی نیز معتقد است: «درباره چستی و چرایی و غایت زندگی نمی‌توان از علوم بشری چون فیزیولوژی، روان‌شناسی، زیست‌شناسی و جامعه‌شناسی انتظار پاسخ درخوری داشت. هر روز بیشتر پی می‌بریم که این علوم بس ناقص‌اند و هیچ‌گاه قادر نخواهند بود برای این مسائل پاسخی داشته باشند... فلسفه نیز نه تنها پاسخی ارائه نمی‌کند، بلکه پرسش‌های دیگری را نیز مطرح ساخته و بر ابهام آن می‌افزاید» (تولستوی، ۱۳۸۶: ۹۸-۱۰۲). به نظر نویسنده، تنها در پرتو ایمان کامل به خداست که ادامه زندگی برای بشر امکان‌پذیر می‌شود و او قادر خواهد بود تا با پاره‌ای از مسائل کنار بیاید (همان: ۱۲۶).

۵- نتیجه‌گیری

تردیدی نیست که طبع آدمی با تمثیل و قصه‌پردازی موافقت و سازگاری فطری و ذاتی دارد. به همین مناسبت، تمثیل و قصه‌پردازی یکی از شیوه‌های تعلیمی و بلاغی در سنت ادبی بسیاری از فرهنگ‌ها، به‌ویژه در سنت عرفانی ما به شمار می‌رود. لَف تالستوی، نویسنده و فیلسوف شهیر روسی نیز پس از مطالعات و جست‌وجوهای معنوی بسیار درباب معنای

زندگی، راه رستگاری و نجات آدمیان را در باور راستین به پروردگار دید. او در پی انتقال تجارب و دریافت‌های خود، در دهه‌های پایانی عمر خویش تعریف جدیدی از هنر و ادبیات ارائه کرد و آثاری متفاوت آفرید تا بدین طریق رسالت خود را به انجام رساند؛ بنابراین از آنجایی که تالستوی به گرایش فطری آدمیان به قصه و تمثیل آگاهی و توجه کامل داشت، در بیشتر مسائل باریک و دور از ذهن و فهم عامه به این شیوه بیانی متوسل می‌شد و به این ترتیب اهداف و مقاصد پرورشی خود را دنبال می‌کرد.

با نگاهی تطبیقی به داستان‌های «پسرخوانده» از تالستوی و «موسی و خضر» در قرآن از لحاظ ساختاری و محتوایی به شباهت‌های تأمل‌برانگیزی می‌رسیم؛ وجود محوری راهنما (ابتدا پدرخوانده و بعد تارک دنیا در داستان «پسرخوانده» و پروردگار و خضر در داستان «موسی و خضر»؛ وجود درآمد تمثیلی (ماجرای خرس و توله‌هایش در داستان «پسرخوانده» و ماجرای زنده‌شدن ماهی صیدشده در داستان «موسی و خضر»؛ رویدادهای سه‌گانه‌ای که در ظاهر ناعادلانه‌اند و مرید (پسرخوانده/ موسی) را به عهدشکنی و انجام نپوشیده‌ها وادار می‌کنند؛ تأویل حکمت آن رویدادها از سوی مرشد (پدرخوانده/ خضر).

پیام مشابهی نیز در دل هر دو داستان نهفته است: مقدرات این عالم بی‌حساب و کتاب نیست و آگاهی از رمز و رازی که بنابه مصلحتی و حکمتی بر آدمیان پوشیده است، قابلیت و ظرفیت ویژه‌ای می‌طلبد و دست‌بردن در آن و برهم ریختن نظم طبیعی‌اش، تباهی و شکست به همراه دارد. هر دو داستان مخاطبان خود را به شکیبایی، بی‌عملی، تسلیم و رضا پیروی بی‌چون‌وچرا از مرشد دعوت می‌کنند؛ بنابراین با کنار هم قراردادن این دو داستان و بررسی آنها به نتایج تقریباً یکسان و مشابهی می‌رسیم؛ شباهتی که کمک می‌کند به پرسش مطرح‌شده در مقدمه با قطعیت بیشتری پاسخ دهیم؛ تالستوی به احتمال زیاد در خلق این داستان، متأثر از داستان قرآنی «موسی و خضر» بوده است. او از دیگر ادیان و آیین‌ها، به‌ویژه اسلام بهره‌ها گرفته و برای شناخت حقیقت پیوسته جستجوگر و پذیرا بوده و از جزماندیشی، تعصب مذهبی و تعلق صرف به یک آیین و فرهنگ دوری می‌جسته است. با مقایسه این دو داستان پی بردیم که حقیقت امری ثابت است و فراتر از مکان و زمان و تعلقات دینی و قومی به حیات خود ادامه می‌دهد.

باید گفت پژوهش حاضر می‌تواند راهگشای تأملات جدی‌تر در گستره نگاه تطبیقی به داستان‌های پندآموز تالستوی از یک‌سو و قرآن و تعالیم دینی اسلامی و عرفانی از سوی دیگر باشد.

یادداشت‌ها

1. <https://www.livelib.ru/book/1000358926-izrecheniya-magometa-ne-voshedshie-v-koran-izbrany-l-n-tolstym-bez-avtora>

۲. از چشم‌انداز دیگری نیز می‌توان درباره شخصیت‌ها و شخصیت‌پردازی در داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر» سخن گفت؛ در داستان تالستوی، پدرخوانده همان خداست و خانه‌اش که رو به سوی شرق دارد، بهشت موعود است. بنده‌اش می‌تواند به‌خوشی در بهشت او زندگی کند؛ به شرط آنکه به اتاق ممنوعه وارد نشود؛ اما پسرخوانده نافرمانی می‌کند و از بهشت پدرخوانده طرد می‌شود و به زمین هبوط می‌کند. او باید تقاص نافرمانی‌اش را پس بدهد؛ بنابراین محکوم به گشتن بر روی زمین و شناخت و درک حقیقت زندگی است. او جوانی خام است و برای رسیدن به

حقیقت باید عمر خویش را وقف آن کند. پدرخوانده او را بی‌راهنما رها نمی‌کند. حال باید بی‌چون‌وچرا و با باوری قلبی از اوامر تارک دنیا پیروی کند. تارک دنیا، مرشد او پس از هبوط است. مرشد که زندگی خود را وقف کشف حقایق حاکم بر عالم هستی و معنای زندگی کرده است، مرید خود را به سوی سکوت، تفکر، ممارست و یافتن ایمانی حقیقی هدایت می‌کند. پسرخوانده تنها زمانی به رستگاری می‌رسد و گناهایش آمرزیده می‌شود که چشم از دنیا فرومی‌بندد و به دیدار حق می‌شتابد.

۳. درباره درآمدهای تمثیلی در داستان‌های «پسرخوانده» و «موسی و خضر» از منظر دیگری می‌توان گفت که چه پدرخوانده در داستان تالستوی و چه خداوند در حکایت قرآنی موسی و خضر، در نقش راهنما و مرشد راستین، توجه قهرمانان داستان را برای رسیدن به معرفت زندگی به نشانه‌ها جلب می‌کنند؛ تا به مدد تعمق در حقیقت نهفته در پس این نشانه‌ها در طی طریق، به خطا نروند. هلاکت ماده‌خرس در داستان «پسرخوانده» و زنده‌شدن ماهی و بازگشتش به دریا در داستان «موسی و خضر» درس‌هایی برای پسرخوانده و موسی داشت که قهرمانان داستان موفق به درک و فهم آن نشدند.

منابع

۱. قرآن کریم؛ ترجمه مهدی فولادوند.
۲. تراس، ویکتور (۱۳۸۴). تاریخ ادبیات روس، ترجمه علی بهبهانی، تهران: علمی و فرهنگی.
۳. تسوایگ، اشتفان (۱۳۷۰). تولستوی، ترجمه ذبیح‌الله منصور، تهران: شرق.
۴. تولستوی، لئون (۱۳۸۳). بیست و سه قصه، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: نشر قطره.
۵. _____ (۱۳۸۶). اعتراف من، ترجمه سعید فیروزآبادی، تهران: نشر جامی.
۶. _____ (۱۳۸۸). محمد رسول الله، ترجمه عطا ابراهیمی‌راد، تهران: ثالث.
۷. زمانی، کریم (۱۳۷۹). شرح جامع مثنوی معنوی، جلد سوم، تهران: اطلاعات.
۸. سجّادی، سید جعفر (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.
۹. کریمی مطهر، جان‌اله (۱۳۸۸). تاریخ ادبیات روسیه از ابتدا تا پایان قرن نوزدهم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۰. کریمی مطهر، جان‌اله؛ یحیی‌پور، مرضیه؛ غلامعلی شاهی، رؤیا (۱۳۹۶). «بررسی داستان پسر تعمیدی اثر لَف تالستوی از منظر آموزه‌های عرفانی - اسلامی»، فصلنامه عرفان اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۵۲، ۱۳-۳۱.
۱۱. کیلر، آ. (۱۳۹۴). هرمنوتیک صوفیانه در تفسیر کشف‌الأسرار، ترجمه جواد قاسمی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۱۲. المغری، مکارم (۱۳۷۸). تأثیر فرهنگ اسلامی بر ادبیات روسیه، ترجمه موسی بیدج، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۳. مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۳). مثنوی معنوی، تصحیح رینولد آلن نیکلسون، به کوشش مهدی آذرزیدی، تهران: پژوهش، چاپ هفتم.
۱۴. میبیدی، ا. (۱۳۷۱). کشف‌الأسرار و عده‌الابرار: معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری / تألیف ابوالفضل

- رشیدالدین المیبدی، به سعی و اهتمام ع.ا. حکمت، جلد ۵، تهران: امیرکبیر.
۱۵. میرصادقی، جمال (۱۳۸۰). *عناصر داستان*، تهران: سخن.
۱۶. نتون، ایان ریچارد (۱۳۹۲). «به سوی تفسیر مدرن سوره کهف ساختار و نشانه شناسی»، ترجمه ابوالفضل حری، ماهنامه کتاب ماه دین، سال ۱، شماره ۷، پیاپی ۱۸۷، ۱۵-۲۵.
۱۷. یحیی پور، مرضیه (۱۳۷۹). نگاهی به تحول جهان بینی لف نیکلایویچ تولستوی (براساس رمان «آنا کارنینا»). *مدرس علوم انسانی*، ۴ (۳)، ۱۷-۲۶.
۱۸. _____ (۱۳۷۸). «گوشه‌هایی از دیدگاه‌های لف نیکلایویچ تالستوی درباره اسلام»، پژوهش زبان‌های خارجی، شماره ۷، ۸۳-۸۸.
۱۹. _____ (۱۳۸۵). «سیمای اسلام و پیامبر اکرم (ص) در آثار نویسندگان روس»، فصلنامه مطالعات روسیه، آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۲، ۳۵-۴۹.

References

1. Almoghri, M. (2000). *The impact of Islamic culture on Russian literature*. Translated by Musa Bidaj. Tehran: Organization of Islamic Propaganda [in Persian].
2. Anonymous (n.d). *Sayings of Mohammed not included in the Qur'an*. Retrieved from: <https://www.livelib.ru/book/1000358926-izrecheniya-magometane-voshedshie-v-koran-izbrany-l-n-tolstym-bez-avtora>.
3. Ebrahimi Rad, A. (2009). *The translation of Tolstoy's Mohammad Rasulullah*. Tehran: Sales Publication [in Persian].
4. Firouzabadi, S. (2007). *The translation of Tolstoy's my confession*. Tehran: Jami Publication.
5. Hekmat, A. A. (Ed.) (1992). *Meybodi's Kashf ol-Asrar va Odat ol-Abrrar: maruf be tafsir-e khajeh abdollah ansari*. Tehran: Amirkabir Publication [in Persian].
6. Karimi Motahhar, J. (2009). *History of Russian literature from the beginning to the end of the nineteenth century*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
7. Karimi Motahhar, J., Yahyapur, M., & Gholamalishahi, R. (2017). A study of "The Baptized Son" by Leo Tolstoy with regard to teachings of Islam and mysticism. *Quarterly Journal of Islamic Mysticism*, 13(52), 13-31 [in Persian].
8. Killer, A. (2015). *Sufi hermeneutics in the interpretation of Meybodi's Kashf ol-Asrar*. Translated by Javad Ghasemi. Tehran: Miras-e Maktoub Publication [in Persian].
9. Leševa V. A. (2015). Godson L.N. Tolstoy is a kind of parable, teaching. *Ruskaya reč*, 3, 121-125.
10. Mirsadeghi, J. (2001). *Elements of the story*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
11. Neton, I. R. (2013). Towards the modern interpretation of Surah Al-Kahf, structure and semiotics. Translated by Abolfazl Hori. *The Monthly Book of the Month of Religion*, 1(7-187), 15-25 [in Persian].
12. Nicholson, R. (Ed.) (2004). *Mowlavi's Masnavi Manavi*. Seventh Edition. Tehran: Pazhouhesh Publication [in Persian].

13. Popovkin A. I. (1957). *Folk stories of Lev Tolstoy*. Tula: Tula Book Publishing House.
14. Sajjadi, S. J. (1991). *Dictionary of mystical terms and interpretations*. Tehran: Tahouri Publication [in Persian].
15. Samadova, Z. (1999). *Edification of Saadi in "Russian Books for Reading" by Leo Tolstoy*. Dušanbe.
16. Sanatizadeh, H. (2004). *The translation of Tolstoy's twenty three stories*. Teheran: Qatreh Publication [in Persian].
17. Terras, V. (2005). *History of Russian literature*. Translated by Ali Behbahani. Tehran: Elmi Farhangi Publication [in Persian].
18. *The Holy Quran*.
19. Yahyapour, M. (1999). Some perspectives from Lev Nikolayevich Tolstoy's Views on Islam. *Journal of Research in Contemporary World Literature*, (7), 83-88.
20. Yahyapour, M. (2000). A look at the evolution of Tolstoy's worldview (based on the novel by Anna Karenina). *Journal of Lecturer in the Humanities*, 4(3), 17-26 [in Persian].
21. Yahyapour, M. (2006). Islam and the Holy Prophet in the works of Russian writers. *Journal of Russian Studies, Central Asia and the Caucasus*, (2), 35-49.
22. Zamani, K. (2000). *Comprehensive description of Masnavi Manavi*. Tehran: Ettelaat Publication [in Persian].
23. Zweig, S. (1991). *Tolstoy*. Translated by Zabihollah Mansouri. Tehran: Shargh Publication [in Persian].





پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی